

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն

Ա. ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏԱՐԱՆԻ ԵՒ ԳԵՈՐԳԵԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆԻ

(Դ ԴԱՐԻՑ ՄԻՆՁԵՒ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ)

Գ Լ Ո Ւ Խ Գ

ՎԱՐԴԱՊԵՏԱՐԱՆԸ Ե ԴԱՐԻ ՎԵՐՁԵՐԻՑ ՄԻՆՁԵՒ Ժ ԴԱՐԻ ՎԵՐՁԸ

Վաղարշապատը Ամենայն Հայոց Հայրապետների նստոց դարձաւ Ս. Դրիդորից սկսած ամբողջ 162 տարի (303-465), որից յետոյ Աթոռը փոխադրուեց նախ Դուին, ապա յաջորդաբար՝ Աղթամար, Արզիւս եւ Անի:

Աւելորդ է խօսիլ այս Թափառումների պատճառների մասին. բու է եթէ շեշտենք, որ դրանով Հետապնդում էր քաղաքական իշխանութեան եւ Հոգեւոր վարչութեան միասնաբար գործելու հնարաւորութիւնը, թէեւ որոշ շրջաններում բնիկ Թափառների փոխարէն իշխում էին Պարսիկ մարդկաներն ու Արաբ սատրկանները:

Աթոռի Դուին տեղափոխութիւնը տեղի ունեցաւ Յովհան Մանգա-կունու օրով, երբ մարդպան էր Վահան Մամիկոնեանը եւ Դուինը՝ մոյրաքաղաք: Դուինը որպէս Հայրապետական նստոց ծառայեց մինչեւ 927 թուականը, երբ Յովհաննէս պատմաբան կաթողիկոսը (898-929) տեղափոխուեց Աղթամար եւ Զորավանք, Գագիկ Արծրունու Հովանու ներքոյ յուսարի պաշտպանութիւն գտնելու յոյսով, որովհետեւ Բագրատունի Թափառութեան մէջ տիրող չփոթը ծայր աստիճան անապահով էր թուում նրան:

Ուրեմն Դուինը Հայրապետական նստոց հանդիսացաւ 442 տարի (485-927): Բնականաբար Աթոռի հետ փոխադրւում է նա Վարդապետարանը: Տեղի այդ փոփոխութիւնը չէ սակայն, որ վճռում էր Ամենայն Հայոց կաթողիկոսաբանի Վարդապետարանի դերն ու որակը, այլ ժամանակի քաղաքական անցքերի վերելավայրումները, խեղճուած բարեդէպ կամ չարադէպ պաշտպաններ, որոնցում ծաղկում կամ խամրում էր Վարդապետարանը, բայց չաբունակում էր անդղմէջ դործել, պատրաստել նորանոր դարձիչներ:

Կաթողիկոսական Աթոռի Դուին փոխադրուելուց յետոյ, կան ուկնարկութիւններ այն մասին՝ որ այնտեղ փերարացուեց Ամենայն Հայոց կաթողիկոսաբանին կից մշտական գործող Վարդապետարանը, օրուան կարիքներին եւ Հնարաւորութիւններին համապատասխան նոր ծրագրով եւ առաքինաւ ներով: Նպատակը մնում էր մէկ եւ նոյնը՝ պատրաստել Թարգմանչաց ու դիով եւ աւանդութիւններով Հայ նոր Հոգեւորականութիւն:

Աթոռի փոխադրութիւնից յետոյ, իջմիածնի վանքը կանգուն էր եւ դպրոցը դործում էր, միայն ոչ իբրեւ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսա

բանի Վարդապետարան, այլ սոսկական մի դպրոց, շատ ուրիշներ կարգին փարպեցու «Թուղթ»ից հասկանում ենք այդ դպրոցի անկեալ գրութիւնը Աթոռի փոխադրութիւնից յետոյ, ըստ Հայ Եկեղեցու կանոնական իրաւունքի Վարդապետարանի գերագոյն վերատեսուչը եւ կաթողիկոսանիստ վանքի վանահայրը միայն Ամենայն Հայոց Հայրապետը կարող է լինել, հետեւաբար Աթոռի փոփոխութեամբ նախկին Վարդապետարանը անցնում է սովորական դպրոցների շարքը, իր տեղը դիմելով նոր նստոցում բացուած Վարդապետարանին:

Աթոռի Դուին փոխադրութեան թուականը արժանահաւատ եւ հեղինակաւոր մատենագիրները դնում են 485 թուին, Վահան Մամիկոնեանի մարզպանութեան ժամանակ, երբ նա հիմնովին վերանորոգեց Դուինի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ կաթողիկէն:

Ձ Դարու Հայ մշակոյթի զարգացումը իրաւամբ կապւում է Դուինի Վարդապետարանի գործունէութեան հետ, թէեւ ստորջ տեղեկութիւններ չունենք Դուինում գործող Վարդապետարանի ուսումնական ծրագրի մասին, այնուամենայնիւ Ձ-Ը Դարերում ապրող ու գործող մեր մեծ մատենագիրներէից շատերի կրթութիւնը եւ գործունէութիւնը կապւում է Դուինի հայրապետանոցի դպրոցի հետ:

Ձ Դարում գործող Սիւնեաց հռչակաւոր Վարդապետարանը եւ Դուինի դպրեկանքը իրար ամբողջացնող քոյր հիմնարկներ են եղել: Կան փաստեր այն մասին, որ մէկ դպրոցում սովորողը կատարելագործուել է միւս դպրոցում:

Այսպէս, օրինակ Ձ Դարի առաջին կէսի մեծ գիտնական Պետրոս Սիւնեցին, որն ըստ Օրբէլեանի «քաջ հոնտոր, անյաղթ փիլիսոփայն, լի մատուցեամբ նախաթու վարդապետաց հայոց»⁽¹⁾, հանդիսանում է իր ժամանակի ամէնից բազմաբեղուն մատենագիրը: Նրանից մեզ են հասել մի շարք ճառեր. «Դովեստ յամենասուրբ Աստուածածին կոյսն Մարիամ», «Ի Սուրբ Գրոց լուծմունք» եւ այլն: Պետրոս Սիւնեցին 445 թուականից ղեկավարում էր Սիւնեաց դպրոցը:

Սիւնեցին, ըստ Հ. Ն. Ալիսեանի, նախ կրթուել էր Դուինում: «Մեզի աւելի հաւանական կ'երեւի Դուինայ կաթողիկոսարանը», ասում է Ալիսեան⁽²⁾:

Ստեփանոս Սիւնեցու Դուինի կաթողիկոսարանում ուսանելու հանգամանքը ընդունում է նաեւ Մելքիսեդէկ Եպիսկոպոս Մուրատեանը.

«Դուինայ կաթողիկոսարանի մէջ իւր նախնական ուսումն առնելէն յետոյ՝ կը վարժի նոյնպէս նախ Մաքինեցոց կրօնաստանի եւ ապա Սիւնեաց վարդապետարանի մէջ ... Կաթողիկոսարանի մէջ կը պարապի Հին եւ Նոր Կտակարանաց ընթերցասիրութեամբ եւ մեկնութեամբ»⁽³⁾:

Արշակ Ալոյսյանեանն եւս շատ իրաւամբ գրում է, որ Դուինի դպրոցը «Վաղարշապատի դպրոցի շարունակութիւնն էր»⁽⁴⁾:

Իրօք, Պետրոս Սիւնեցի Դուինի կաթողիկոսարանի Վարդապետանոցում ունենում է մանկավարժական արդիւնաւէտ գործունէութիւն, ուր իրեն

(1) Ստ. Օրբէլեան, Թիֆլիս, 1910, էջ 88:

(2) Համդէտ Ամսթայ, էջ 249:

(3) Մուրատեան Մ. Վրդ. «Պատմութիւն Առաքելական Ս. Եկեղեցւոյ Հայաստանեայց Երուսաղէմ, 1872, էջ 385:

(4) Ալոյսյանեան Ա. Զօթը, էջ 134:

աշակերտում է «Քերթով» Վրթանէսը, որն իր ուսումը ստանում է, համաժայն Ժ Դարի պատմիչ Ուխտանէսի, ի Դուին, Գի տան կաթողիկոսարանին»(5) :

Զ. Ն. Ակինեան Վրթանէսի ուսման եւ տեղի մասին գրում է. «Իւր մտաւոր զարգացումը ընդունեցաւ Վրթանէս ապահովագէտ լաւ ձեռքի տակ ի Դուին, որ ժամանակի գիտութեան կեդրոնը կը համարուէր Պարսկահասյաստանի մէջ»(6) :

Վրթանէսը եղել է նաեւ կաթողիկոսական տեղապահ (604-607), որպէս հօր թիկունք կաթողիկոսարանին։ Այս իրողութեան մասին Ուխտանէս պատմիչը ասում է. «Տեղապահ կացուցեալ զնա յաղապս այսր ամենայնի գովութեան զինի մահուան Մովսէսի մինչեւ ի ժամանակս Արրահամու որ յաջորդեաց զաթուռ նորին»(7) :

Դուինի կաթողիկոսարանի Վարդապետանոցի այս աշակերտի գլուխին է պատկանում Հայ մատենադրութեան նշանաւոր էջերից մէկը՝ «Ընդդէմ Պատկերամարտից»ը, ի պաշտպանութիւն Հայ Եկեղեցու դատանութեան՝ ուղղուած Քաղկեդոնի դէմ։ Դրութիւնը պատկանում է մի գրչի, որ Վարդապետ ամենայն հոգեւոր եւ մարմնաւոր իմաստութեամբ մի անձնաւորութիւն է :

«Ընդդէմ Պատկերամարտից» զբիւրք բացի, նա գրել է նաեւ բազմաթիւ թղթեր եկեղեցական եւ դաւանաբանական խնդիրներին առնչութեամբ։ Նրա գրական մաստաին ուսումնասիրելով դարիս ենք այն եղբակացութեան, որ Վրթանէս քերթով, ինչպէս ասում է Զ. Գ. Զարբանաւեան, զանպատաստ, անշակ եւ հմտութենէ զուրկ միտք մը չէր»(8) :

Ուսումնասիրողները վկայում են այն մասին, որ նա ծանօթ էր իր ժամանակի ողջ գրականութեան։ Այն հանգամանքը, որ Վրթանէս ծանօթ էր յոյն լեզուին եւ իբրեւ աղպիսին մինչեւ անգամ Յունաստան հրաւիրուած էր ժողովքի համար, կարծել կու տայ թէ ուսումն մասամբ կատարելագործած է բիւզանդական հողի վրայ Զ. Դարու վերջին քառորդին»(9) :

Բացի իր գրական երկերից, Վրթանէս առաւել յայտնի է եղել որպէս դասախօս-ուսուցիչ, նախ Սիւնեաց դպրոցում եւ ապա Դուինի կաթողիկոսարանի Վարդապետարանում։ Նա կրօնական եւ փոխոտփայական առարկաներից բացի դասախօսում էր քերականութիւն, լինելով իր ժամանակի ամենայայտնի քերականագէտը։ Նա Սիւնեաց դպրոցի մի շարք ուսուցիչներին տարբերում էր իր պարզ եւ անպաճոյճ ոճով։

Վրթանէս, Սիւնեաց դպրոցի վաղ ղեկավարներ՝ Բենիամինից եւ Պետրոս Սիւնեցուց յետոյ աջիք ընկնող գիտնական ու մասնագէտ դասախօսն է եղել Դուինի կաթողիկոսարանի Վարդապետարանում։

Վրթանէս քերթովի ժամանակակից եւ թերեւս ուսումնական էլ է եղել նաեւ Մովսէս Եղիարզցի կաթողիկոսը (574-604), որ էր «սեւալ եւ ուսեալ ի հայրապետանոցին սրբոյ»(10) :

(5) Ուխտանէս Եղիսկեպոս, «Պատմութիւն Հայոց», Վաղարշապատ, 1872, Հատոր Բ, էջ 59:

(6) Համգէտ Ամօրեայ, 1910, էջ 9:

(7) Ուխտանէս, «Պատմութիւն», Հատոր Բ, էջ 59:

(8) Զարբանաւեան Գ., նոյնը, էջ 447-459:

(9) Համգէտ Ամօրեայ, 1910, էջ 9:

(10) Յովհաննէս Արք. Գրախանակերտցի, «Պատմութիւն», Թիֆլիս, 1912, էջ 65:

Սրան ժամանակակից է յիշատակում նաեւ մի ուրիշ «քերթող»՝ Գրիգորը, որը Աբրահամ կաթողիկոսին (607-615) գրել է մի թուղթ՝

Դուրեին կաթողիկոսարանի Վարդապետարանը Զ Դարի վերջերին այնքան փայլուն է եղել, որ այնտեղ իրենց ուսումն են ստացել օտարներ էլ, ինչպէս Վրացի Կիրիլոսը, որն աշակերտել է Մովսէս Եղվարդցուն եւ հմուտ էր յոյն, հայ, պարսիկ եւ վրաց լեզուներին⁽¹¹⁾ :

Այս փաստերը խօսում են այն մասին, որ Մովսէս Եղվարդցու ժամանակ Դուրեին հայրապետանոցի Վարդապետարանը դարձաւ ուղղափառ Վարդապետութեան դիմանոց եւ հակաքաղկեդոնականութեան կեդրոն :

Մովսէս Բ. Եղվարդցին (574-604), որը մեր եկեղեցական պատմութեան մէջ իր ուրոյն տեղն ունի, ըստ Յովհաննէս Դրասխանակերտցու յորդեց Յովհաննէս Բ. Դաբեղեանին (557-574) : Նա իր ուսումը ստացել է Դուրեին կաթողիկոսարանի Վարդապետարանում : Ձեռտ օրրա (Յովհաննէս Բ-ի) ապա գՄովսէս, զարն Աստուծոյ, որ յեղիվարդ գեղջէ, որ եւ ուսեալ ի հայրապետանոցին սրբոյ, կացուցին յԱթոռ սուրբ Գրիգորին⁽¹²⁾ :

Դուրեին հայրապետանոցի Վարդապետանոցում Մովսէս Եղվարդցու ձեռքի եւ շնչի տակ է մարդուել նաեւ Կոմիտաս կաթողիկոսը (615-628), որ նախապէս Ս. Ղուկասինի վկայարանի փակակալ եւ ապա Տարօնի եւ Մամիկոնեանների եպիսկոպոսն էր : Նա իրօք Դուրեին հայրապետանոցում է ըստացել իր ուսումը : Այդ մասին Օրմանեան Պատրիարք գրում է եւ ընդունում, որ Կոմիտաս զդիւրութիւն տնեցած է Դուրեին հայրապետանոցին աշակերտել Եղվարդցի Մովսէս կաթողիկոսի օրով⁽¹³⁾ :

Կոմիտաս, գիրքեւ գրողի կամ բանաստեղծի իր արժանաւոր համբաւն պարտական է այն հոյակապ շարականին, որ նուիրում է Ղուկասինեանց յիշատակին. Անձիմք Նուիրեալք : Թէ՛ այս բանաստեղծութեան եւ Թէ՛ իր միւս արձակ գրութեան մէջ (Գիր Դաւանութեան, Թուղթ առ Մուսսոս, տեղապահն Երուսաղէմի, եւ այլն), Կոմիտաս ազդուած շերեւիք նախորդ դարուն երեսան եկող յունարան ոճէն⁽¹⁴⁾ :

Արշակ Ալպոյաճեանը Դուրեան Պատրիարքի վերոյիշեալ մէջբերումին անդրադառնալով ասում է. ձեռն որ փաստ մըն էր թէ տակաւին հայրապետանոցին մէջ կը շարունակուէին Վաղարշապատի դպրոցի աւանդութիւնները՝ լեզուի տեսակէտով⁽¹⁵⁾ :

Սրանով հաստատում է այն տեսակէտը, որ էջմիածնի եւ Դուրեին կաթողիկոսարանի Վարդապետանոցները տարբեր դպրոցներ չէին, այլ նոյն դպրոցի տեղափոխութիւնը միայն, որ Դուրեան Վարդապետարանը շատ ուժեղ կերպով ենթարկուած էր յունարէնի ազդեցութեան :

Նոյն Կոմիտաս կաթողիկոսի օրով (615-628) այնտեղ դասախօսում էր հաւանօրէն նաեւ Յովհան Մայրաբոսնեցին (Մայրափանեցին), որը Այրարատի Նիգ Կաւառի Բջնիի մօտ գտնուող Մայրոց վանքի վանահայրն էր : Ասողիկ Նրա մասին վկայում է, թէ զորում կաթողիկոսութիւն հաւատացեալ էր Կոմիտաս⁽¹⁶⁾ :

(11) Զարբնամայեալ Գ., նոյնը, էջ 451 :

(12) Դրասխանակերտցի, նոյնը, էջ 48 :

(13) Օրմանեան, նոյնը, էջ 657 :

(14) Դաբեան Կ. Պատր., նոյնը, էջ 118 :

(15) Ալպոյաճեան, նոյնը, էջ 119 :

(16) Ասողիկ, Պատմութիւն, Փարիզ, 1859, էջ 88 :

Օրմանեան Սրբազան Առողիկի վերագրեալ մէջբերումի մասին տալիս է հետեւեալ բացատրութիւնը, թէ նա կաթողիկոսարանի ներքին գործերն էր վարում իբր փոխանորդ կամ դիւանապետ։ Սակայն նոյնքան հաւանական է, որ Յովհանն կոչուած լինի իբր տաւացիէ Դուինի կաթողիկոսարանի Վարդապետանոցին։ «Կաթողիկոսարանը իւր սեփական աշակերտներն ալ կ'ունենար եւ կրնար Յովհանն անոնց ուսուցիչին ալ ըլլալ։ Այդ ամէն մանր տեղեկութիւնները իրարու քով բերելով, զօրաւոր փաստ մը կը կազմեն Կոմիտասի արժանեաց, իբր ուսմանց եւ զարգացմանց քաջակերիչ մը։ Այդ եղբակցութեան կը յանգինք եւս դիտելով, որ եօթներորդ դարը՝ վեցերորդէն աւելի ուշեալ հեղինակներ եւ դրական անձեր արտադրած է, որոնց աշակերտութեան տարիները Կոմիտասի օրերուն կ'իյնան»(17)։

Արգարեւ, Դուինի կաթողիկոսարանի Վարդապետարանի նշանաւոր ուսուցչին՝ Յովհանն Մայրադոմեցուն արւում է հետեւեալ պատշաճանունը՝ «փրկիսփայ կատարեալ եւ աստուածային դրոց գիտութեան բանիբուն»։

Դուինի Հայրապետանոցի Վարդապետարանում իր ուսումն է ստացել նաեւ Եսայի Ա Ներկայատուցեցի Կաթողիկոսը (775-788)։ Սրա կենսագրութիւնից յայտնի է, որ եղել է մի մուրացիկ այրիի որդին, որի մայրը մուրացկանութիւն է արել Դուինի կաթողիկոսարանի առջեւ։ Երբ քահանայները նրան ցանկացել են հեռացնել, նա մարդարէաբար պատասխանել է. «Ո՛չ գիտէք, դի սալս կաթողիկոսութեան զորդակա իմ աստ անուցանեմ»։ Տարիներ անց, մուրացկանուհու որդին մեծանալով ընդունում է կաթողիկոսարանի Վարդապետարանում որպէս աշակերտ եւ այնտեղ ձեռնալ է ուսնալ ի նմին Հայրապետանոցի՝ օրըստօրէ անում եւ յառաջդիմում է։ Օրմանեան Սրբազանի հաշուումով, «Օմեցիի ժամանակին կ'իյնայ Ներկայատուցեցի որդիին կաթողիկոսարանի աշակերտութեան ընդունուելու ժամանակը»։ Այս բոլորը պատմելով, Դրասխանակերտցին եղբակացնում է. «Գրեթէ մարդարէուհի իմն վասն մանկանն կինն գտանէր»(18)։

Դուինի կաթողիկոսարանի Վարդապետանոցում նոյնպիսի արդիւնաւէտ դրժուներէութիւն է ունեցել յունարէնի հմուտ եւ յունարան մի ուրիշ դէմք, իսկական Դուինեցի եւ նոյն քաղաքի Սահակ աւագերէցի որդին՝ Ստեփաննոսը, որը ծնուել է 688 թուին, եւ հետագայում Սիւնեաց եպիսկոպոս ձեռնադրուելով կոչուած է Սիւնեցի»։

ԺԻ Դարի անուանակից մատենագիր Ստեփաննոս Արքեպիսկոպոս Օրբէլեան նրա զովքը անելով գրում է. «Ստեփաննոս, պունն երկնի եւ խորիսն հաւատոյ, վէմն անդրդուելի եւ խոյեանն անվախ սուրբ եկեղեցւոյ, մարդն երկնային եւ հրէշտակն երկրային, հանապաղ մեռեալն եւ միշտ կենդանին, հիպոցուցիչն հրեղինացն եւ զարմացուցիչն քերթէից, զորոյ ըզզովութեանց ճոյս ոչ է պարտ իմոյ տհաս եւ թերաւարժ մտացս աղաւաղեալ բանիւք»(19)։

Ստեփաննոս Սիւնեցին էլ իր նախնական ուսումն ցտացել է Դուինի կաթողիկոսարանի Վարդապետանոցում, այնտեղ ձեռնադրուել է վարդապետ եւ ապա մտնում Մաքիմեցոց վանքը, ուր այն ժամանակ գտնուում էր Սիւնեաց վարդապետարանը եւ արքեպիսկոպոսական աթոռը։

Ըստ Օրբէլեանի «Յետ լնոյ հասակին, ոչ կամէր թաքել ջահն ընդ

(17) Օրմանեան, նոյնը, էջ 678։

(18) Դրասխանակերտցի, նոյնը, էջ 107։

(19) Օրբէլեան, «Պատմութիւն», էջ 174-175։

դրուանաւ մարմնոյ, այլ հրաժարէր ի բարձրագոյն քաղաքէն եւ զնայր ի համբաւատենչ եւ մեծասքանչ հանդիսարանն, ի հրելոտկերամ կրօնաստանն սուրբ եւ յաստուածաբանակ առաքինարանն Մաքնացոյց»⁽²⁰⁾ :

Ստեփաննոս Սինեցու Դուինի կաթողիկոսարանի Վարդապետարանում ուսանելու իրողութեան հետ համաձայն է նաեւ Փրօֆ. Ա. Մովսիսեանը. «Ստեփաննոս Սինեցին... իր սկզբնական կրթութիւնը ստացել է Դուինի կաթողիկոսարանի դպրոցում»:

Ստեփաննոս Սինեցին Մաքնեաց վանքից ուսման զարգացման եւ կատարելագործման համար դիմում է «յաղբիւրն իմաստից» ի վարդապետարանն Սինեաց, որ գլուին էր ամենայն դիտոց Հայոց եւ պաշտօնացեալ դպրոցքն որ ի նայ: Սինեաց այդ դպրոցում Սինեցին աշակերտում է Մովսէս Եպիսկոպոս Սինեցուն, եւ հմտաւորում է աստուածաբանական գիտութիւններին: Ապա եկեղեցական ասպարէզը ընդգրկելով, բարձրանում է վարդապետական աստիճանի, որով եւ ստանձնում է նոյն դպրոցի ուսուցչական ամպլոնը եւ աշակերտներին մեկնաբանում է աստուածաշուէնչ գրքերը: Մովսէս Եպիսկոպոսը իր կեանքի վերջալոյսին Խթոռի հողաբարձութիւնը յանձնում է Ստեփաննոսին: Որոշ ժամանակ անցնելուց յետոյ Ստեփաննոսը վերադառնում է Դուին՝ Եղիա Արճիշեցի (703-717) կաթողիկոսի մօտ եւ Անանիա վարդապետը եպիսկոպոս եւ Սինեաց աթոռի պետ ձեռնադրել տալուց յետոյ՝ նրան ուղարկում է Սինիք: Ստեփաննոսը մնում է Դուինի չայրապետանոցում եւ սկսում է պարագլու շինել եւ նոր Կտակարանների մեկնաբանութեամբ: «Եւ ինքն դադարէ անդէն ի կաթողիկոսարանին, եւ ոչ դադարէր երբեք ի մեկնելոյ զգրեանն շինել եւ նոր Կտակարանաց»⁽²¹⁾:

Ստեփաննոս Սինեցին իր դասընկերոջ՝ Գրիգոր Գրգիկի հետ անցնում է Կ. Պոլիս. «Անդ գտին շոքա զգիրսն Դիոնիսիոսի Արիստակեսոյ, զոր զԸրեաց ի Թելադրութենէ Պաւղոսի Առաքելոյ եւ Յեռեթիոսի տարրական աստուածաբանութեանցն: Իսկ շոքա մեծաւ ցանկութեամբ թարգմանեցին զնա ի յունականէն ի հայ բարբառ եւ զի զժողարիմաց էր բան գրոցն, սուրբն ընտեփաննոս ըստ տուեցելոյ նմա իմաստութեանն ի վերուստ, եղ ի վերա նորա լուծմունա մեկնաւորէն, որ երեւէ մինչեւ ցայսօր: Գտին եւ ի նմին քաղաքի զբազմիմաստ գիրսն Գրիգորի Նիսացոյ, որ վասն բնութեան մարդոյ եւ կազմութեան կարգեալ էր, եւ զայն եւս թարգմանեցին: Եւ զի յերկար ժամանակս կացին ի զրեալ քաղաքին, ծանօթացան բազմաց ի գլխովին իսկ Դերմանոսի պատրիարքին»:

Աթէնքում եւ Կ. Պոլսում այսպիսի գործեր կատարելուց յետոյ, նա 720 թուին վերադառնում է հայրենիք. «Յայնմ ժամանակի յայտնեցաւ սուրբրն Ստեփաննոս ի նմին քաղաքի, որ թարգմանի Բյուզը», որտեղ եւ մտնում է «ի կաթողիկոսարանին ի Դուին, զի քաղաքն այն էր Աթոս հայրապետացն Հայոց. եւ լուսաւորէր զամենեւեանն բանիւ վարդապետութեանն իւրոյ»:

Դուինի հայրապետանոցում Դուինի կաթողիկոսը նրան «տալ ի նա զամենայն գործս եւ տան կաթողիկոսարանին», ապա ձեռնադրում է Սինեաց եպիսկոպոս, որով եւ իւր բնածին շնորհներով ուրախացնում է բոլորին:

Դժբախտաբար մի տարուայ արդիւնաւէտ պաշտօնավարութիւնից յետոյ սպանւում է մի անբարոյական կնոջ ձեռքով:

(20) Օրբէլեան, Զօյնը, էջ 175:

(21) Օրբէլեան, Զօյնը, էջ 177:

Ստեփաննոս Սիւնեցուց յետոյ Ը Դարում յիշատակում են նաեւ ուրիշ նշանաւոր վարդապետներ էլ: Այդ մասին Կիրակոս Գանձակեցի հաս-
գորդում է. «Էին են վարդապետք աշխարհիս Հայոց ընտրեալք եւ լուսաւորք՝
տէր Եփրեմ եւ Անաստաս եւ Պաշիկ եւ Դաւիթ Հոռոմայրեցի, եւ մեծն ի-
մաստառէր Ստեփաննոս Սիւնեցի, աշակերտ Մովսէսի, զոր ի վերագոյնն
յիշատակեցաք, որ Թարգմանիչ եղեւ ի յունականէն ի հայ լեզու, եւ ի վերայ
Թարգմանութեանն արար եւ երգս հոգեւորս քաղցր եղանակաւ՝ շարականս
եւ կցորդ եւ այլ երգս՝ արար եւ մեկնութիւն Համառօտ՝ աւետարանացն եւ
քերականին, եւ Յորայ, եւ «Տէր եթէ զըրթանցն գիշերոյ»(22):

Բանասէրները տարակարծիք են վերոյիշեալներէ ուսման տեղի մա-
սին: Սակայն, Ալպոյանեանը ենթադրում է, որ «անհաւանական չէ, որ դո-
նէ անոնցմէ ոմանք Հայրապետանոցին (Դուինի) մէջ հրահանգուած ըլլան,
քանի որ Ը Դարուն Հայրապետանոցի մէջ ուսումնարանի մը կամ վարդապե-
տանոցի մը գոյութիւնը պահւում էր: Ատոր փաստ կարելի է նկատել, այն յի-
շատուածներէ, որ Սիոն կաթողիկոսի (767-775) համար եղած է, զայն
ներկայացնելով իբրեւ Քի տղայական հասակէ անեալ եւ ուսեալ ի սրբուն
Հայրապետարանի» անձ մը, որ կաթողիկոսական աթոռի վրայ հանդիսացաւ
բարեկարգիչ մը: Նոյնպէս ասոր թալոգը Նայի կաթողիկոս (775-788) էր
«անեալ եւ ուսեալ ի նմին Հայրապետանոցի» Յովհաննէս Օմեցի «իմաս-
տասէր» կաթողիկոսի ատեն: Նոյն կաթողիկոսարանի մէջ ուսում առած էր
Յովհաննէս Դրասխանակերտցի պատմաբան կաթողիկոսը (898-921), որ
նաեւ Սեւանի մէջ իր ազգականին՝ Մաշտոցի աշակերտած է եւ ապա Գէորգ
կաթողիկոսի ատեն՝ Հայրապետանոցին մէջ(23):

Յովհաննէս Դրասխանակերտցու մասին Թովմա Արծրունին ասում
է. «Սնեալ եւ ուսեալ էր առ ոսս սրբոյն Մաշտոցի, նորին հրահանգեալ
կրթարանի ուսումնասիրութեան վարիւք առողջացեալք, այր քաղցրաբարոյ
եւ հեղահայեաց»:

Վասպուրականում Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը երկու նստոց ու-
նէր՝ Աղթամարը եւ Զորավանքը: Վերջինին նախընտրութիւնը առաջ էր գալիս
նրանից, որ այն աւելի մօտ էր վարչական կեդրոնին՝ Վանին, մինչ առաջի-
նի մեկուսացած դրութիւնը կաթողիկոսական հեղինակութիւնը նուազեցնում
էր եւ արգելք էր լինում զործերի շուտափոխութ ընթանալուն:

Հայրապետական աթոռը Աղթամարում մնում է մօտաւորապէս շա-
ռասուն տարի (927-969): Անկասկած է, որ կաթողիկոսարանին կից Վարդա-
պետարանը գործեց եւ այս նստոցներում: Օրմանեան, յետ մանրազնին քն-
նութեան, նոյն եղբակացութեան է յանդում ասելով. «Հաւանօրէն հայ-
րապետանոցը ունէր իր քով նաեւ ուսումնարան մը»(24):

Գաղիկ Թաղաւորը Աղթամարում կառուցել էր հոյակապ վանք ու
վարդապետարան, զոր Հայոց ընդհանրական Հայրապետական աթոռին ալ
անշուշտ ծառայեց, որքան աստե՛ն որ անիկա հոն մնաց(25):

Անանիա Մոկացի կաթողիկոսը (946-968) իր պաշտօնավարութեան
առաջին հինգ տարին անցկացրեց Աղթամարում, իսկ վերջին տասնութը՝
Զորավանքում: Երբ Բագրատունի Թաղաւորութիւնը Աբրաւ Թաղաւորից

(22) Գամակեցի, «Պատմութիւն», Երևան, 1961, էջ 72:

(23) Ալպոյանեան, նոյնը, էջ 121-122:

(24) Ալպոյանեան, նոյնը, էջ 122:

(25) Նոյնը:

սկսած սկսաւ ծաղկել եւ հզօրանալ, Անանիա Մովսէսի տեղափոխուեց Արզի-
նա՝ Անիի մօտ։ Այդտեղ Պաշիկ Արշարունի Կաթողիկոսը կատուցանել տուեց
հոյակապ կաթողիկոսարան, Վարդապետարան եւ մատենադարան։

Անդրադառնալով այս անցուղարձերին, ամէնից ճշգրտաբարտում
հեղինակը՝ Օրմանեան պատրիարքը, գրում է․ «Առաջին կէտը որ պէտք է
նկատի առնենք աթոռի տեղափոխութիւնն է։ Անեցին բացարձակ կերպով կը
գրէ, թէ իւր քսաներկու տարիներէն, եինգ տմ յԱղքաւմար եւ եօթնետասն
տմ ի Վարազ եկաց ... Անանիա պէտք զգաց ... Աղթամարի առանձնութիւնը
թողով, որ Կաթողիկոսարանի ազդեցութեան կորսուելուն դիմաւոր պատ-
ճատն էր, եւ թերեւս քիչ մը ատեն ալ իւր օրրեցեալ Վարազը մնալէ յետոյ,
եկաւ Կարս։ Արքաւ թաղաւորի մօտ»(26)։

Անանիայի քեռորդին՝ Արշարունեաց Պաշիկ Եպիսկոպոսը, կաթո-
ղիկոսանալով հայրապետական հեղինակութիւնը վերականգնեց եւ ապահո-
վեց նրան հաստատուն մի նստոցով, որը դռնուս էր իր ձեռակերտ Արզի-
նայում։ Շինարար կաթողիկոսը բախտը ունեցաւ օգտուելու իր ժամանակին
տիեզերական համբաւ վայելող Տրդատ ճարտարապետի ծառայութիւնից։
Շուտով Արզինայի Վարդապետարանը հռչակուեց ոչ միայն իր պատրաս-
տած մեծատաղանդ օաներով, այլեւ այնտեղ կառուցուած ճարտարապետա-
կան կոթողներով, ճոխ գրադարանով(27)։

Ժամանակակից Մատթէոս Ուռհայեցի պատմիչը Արզինայի Վարդա-
պետարանի մեծութիւնը ցոյց տալու համար, ներկայացնում է նրա օաներից
մէկին, այն էլ աշխարհականի՝ Բագրեւանդի իշխան Ստրներսեհի (կամ
պարզապէս Ներսէս իշխանին) որպէս իր ժամանակի իմաստուն եւ գիտուն
իշխաններից մէկին։ Ուռհայեցին հետեւեալ կերպով է նկարագրում Արզի-
նայի կաթողիկոսարանի Վարդապետարանի նախկին ուսանողին․ «Այր կո-
րովի եւ յոյժ հանճարեղ, բանիւրուն եւ իմաստասէր ... Հասեալ ամենայն
շնորհաց աստուածաշէն կտակարանացն... Հզօր գիտութեամբ եւ զարմանալի
ստեղծարարութեամբ ... ուսեալ ի մեծն Արզինաց»(28)։

Արզինան կաթողիկոսներին որպէս նստոց երկար չձառայեց։ Վար-
դապետարանում իրենց ուսումն ասում եւ ազդին ծառայութեան նուիրում
սաները չուտով մեծ անուն անեցին գերապանծ Անի քաղաքում։

Հայրապետական աթոռը մօտ վախճուն տարի մնում է Անիում (992-
1054)։ Խնդրական է այն հարցը, թէ աթոռի տեղափոխութեան հետ Վար-
դապետարանն ու գրադարանն էլ տեղափոխուեցին Անի։ Հաւանական է որ
ոչ։ Արզինան շատ մօտ էր Անիին եւ կարելի էր այն իւր մայրաքաղաքի մաս
նկատել եւ չհրաժարուել նրա իրեւ վանք ընծայած առաւելութիւններից,
հոգեւորականներ պատրաստելու տեսակէտից։ Ամէն պարագայի, Սարգիս
Սեանցուց սկսած կաթողիկոսարանի սաները աւելի շուտ անցի են կոչուում,
քան թէ արգիմաքի։

Այս սերնդի ամէնից յիշատակելի դէմքն է Ասողիկ պատմիչը։ Ծը-
նընդհամբ Տարօնցի էր նա։ Ուսումը ստացել էր Արզինայում, բայց երկար
տարիներ ծառայել է Անիի կաթողիկոսարանում։ Իր պատմութիւնը գրել է
Սարգիս Կաթողիկոսի (992-1019) հրամանով, որի տեղական ու եռանդուն

(26) Օրմանեան, հոյնը, էջ 1087։

(27) Զարբիամայեան, էջ 549. Ասողիկ, էջ 172. Օրմանեան, էջ 1139։

(28) Մ. Ուռհայեցի, Պատմութիւն, Երեսուզեմ, 1800, էջ 183։

գործակիցն էր: Խօսելով իր կրթութեան մասին, Ասողիկ պատմում է. «Զոռմանս ի ծերութեան իւրեանց՝ ի տղայութեան մերում տեսաք աշօք մերովք եւ ճաշակեցաք ի քաղցր ճաշակաց քանից նոցա»⁽²⁹⁾: Ակնարկութիւնը Արզիւնայի Վարդապետարանի պատրաստուած ուսուցիչներին է վերաբերում:

Սարգիս Սեւանցուն գործակից են յիշուած գաղտնական հարցերում Սարգիս, Տիրան, Ենովք վարդապետները, որոնք Վարդապետարանի մնայուն գասախօսներն են եղել. «Եւ էին յայնմ ժամանակի վարդապետք Սարգիս եւ Տիրանուն, եւ Ենովք, որք կաթողիկոսաբանին էին վարդապետք»⁽³⁰⁾:

Մշակոյթի, հարստաբազմութեան հարստութեան մարդերում մեծ անուն հանած Անի քաղաքում վարդապետարանը շունչեաւ աշխատելով, որ նրանից ապասելի էր այդպիսի Հոյաչէն եւ Ժողկեղոս բոլոր տուեալներով օժտուած մի քաղաքից: Արժէ, որ բանասէրները այս երեսոյթը աւելի հանդամեօրէն քննեն:

Գ Լ Ո Ւ Խ Դ

ՎԱՐԴԱՊԵՏԱՐԱՆՆԵՐԸ՝ ԿԻԼԻԿԻԱՆ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ
Շ Ր Զ Ա Ն Ո Ւ Մ (1064-1441)

Անին 1064-նի գրաւուեց Սելճուգ Թուրքերի կողմից: Մօտ 80 տարի կաթողիկոսական աթոռը, ինչպէս նաեւ նրան կից մշտական գործող Վարդապետարանը Թափառական կեանք ունեցան: Կաթողիկոսները բարբարոսացեալ արշաւանքների թոհուրոհի մէջ ի զուր պայահով տեղ են որոնում: Զկար մի Հայ իշխան, որ կայուն ուժ ունենար եւ ժողովուրդի մեծամասնութիւնը իրեն ենթարկէր, թեւ թիկունք եւ քառար հանդիսանար Հայրապետի կրթական ճիւղերին: Հայաստանը զանազան մահմեդական զազան ռազմիկների մրցութեան կրկէս էր դարձել, անասելի դժբախտութիւն պատճառելով Հայութեան: Տեղի էր ունենում ուժեղ արտագաղթ դէպի Տաւրոսի միւս լանջերը՝ Կիլիկիա, որտեղ Բագրատունի արքայական տան ինամի եւ ազգական մի քանի իշխաններ Բիւզանդական կայսրի անուանական դերիշխանութեան ներքոյ իշխանապետութիւններ էին ստեղծել իրենց համար: Սունկի կեանքը ունեցող այս իշխանութիւններից մէկը միայն՝ Ռուբինեանը աստիճանաբար դէմք եւ գոյն ստացաւ եւ 1080 թուին դարձաւ անկախ իշխանութիւն, հետագայում էլ՝ Թաղաւորութիւն, որը տեւեց մինչեւ ԺԴ դարի վերջին բառուրդը (1375):

Այս ջրհանում կաթողիկոսական նստոց են հանդիսանում Սկրաստիա, Ծամնդաւ, Թաւրուր, Ծովք-Դղիակ, Շուղր եւ այլն: Հայրապետական շնչի թափառումները սկսում են Պետրոս Դետաղարձի օրով, Յոյների ըստիպումով եւ շարունակուած են մինչեւ 1149 թուականը, երբ Գրիգոր Պահլաւունին հաստատուած է Հռոմիկայում, իր սեփական ամրոցում: Այս դժընդակ պայմաններում Գրիգոր Վկայաւոր անյաջող փորձ արեց վերադառնալ Անի: Բարեւել Անցին ուղեց այդ փորձը իրականութեան վերածելու բայց

(29) Ասողիկ, «Պատմութիւն», Փարիզ, 1859, էջ 166:

(30) Լաստիվերտացի, «Պատմութիւն», Սթեւամ, 1963, էջ 26:

Հայաստանում կեանքը շափազանց խախտւոյ էր այդպիսի մի քայլի համար եւ կաթողիկոսները վերջնական կերպով մօտեցան Ռուբինեաններին:

Աթոռը համեմատաբար կայուն դրութիւն ստացաւ Մովսէս-Գեղեականի՝ Պաշլաւունիների հայրենի կալուածքում եւ շուտով դղեակը ծածկուեց հայրապետական շուք ու շնորհ ունեցող եկեղեցիներով, դպրոցով եւ նրանց կապուած այլ արժանաւայել շինութիւններով: Ազահովաթար Մովսէսը էր, որ ծնունդ առաւ Վարդապետարանի լուսաւոր շրջաններից մէկը, երբ Գրիգոր Պաշլաւունի Կաթողիկոսի կրտսեր եղբայրը՝ Ներսէս Շնորհալոյն, հետապնդում էր Ներսէս Կաթողիկոս Կայսերին, վերջնական կերպով լծուեց հայրապետական գործերի ղեկավարման եւ Վարդապետարանի վերելքին:

Աթոռը մնաց Հռոմկլայում մինչեւ 1293 թուականը՝ Ստեփանոս Կաթողիկոսի գերութեան եւ Հռոմկլայի նդիպտացիների կողմից աւերման ժամանակ, երբ նորենտեր կաթողիկոսը՝ Գրիգոր Է. Անավարզեցին, տեղափոխուեց Սսի մայրավանքը, որտեղից էլ Աթոռը վերջնական կերպով տեղափոխուեց իր առաջին նստոցը՝ Ս. Էջմիածին, 1441 թուին:

Աթոռի Հռոմկլայ տեղափոխութեան մասին Կիրակոս Գանձակեցին գրում է. «Ի ՇԿԻ թուականին վախճանեցաւ տէր Բարսեղ՝ կալեալ զհայրապետութիւնն ամս երեսուն երեք եւ յաջորդէ զաթոռն տէր Գրիգորիս, եղբայրն Ներսէսի ... Ս փոխեաց զաթոռն հայրապետական ի բերդն, որ կոչի Հռոմկլայ, քանի իրբեւ տարան Յոյնք առ իւրեանց զԳաղիկ թաղաւորն եւ զտէր Պետրոս, այնուհետեւ ոչ եղեւ յարեւելս հայրապետական, այլ ընդ իշխանութեամբ Յունաց՝ երբեմն ի Սեբաստիա, երբեմն ի Մովսէս կոչեցեալ վայր, իսկ սա փոխեաց ի Կայն Հռոմայական»⁽¹⁾:

Համաձայն Օրմանեան Սրբազանի հաշումների, այդ դէպքը տեղի է ունեցել 1149 թուի:

Հայրապետանոցի փոխադրութիւնը Հռոմկլայ գյուղում է նշանակել 1149 թուին, ձոսիկնի գերութեան եւ մահուան տարին, որով 1116-էն, երբ աթոռը Շուշիէ Մովսէս փոխադրուեցաւ անցեր էր երեսուններեք տարի»⁽²⁾:

Այս անգամ, երբ Հռոմկլայն Հայոց կաթողիկոսների ձեռքն անցաւ, նրանք սկսեցին իրենց զղեակը զարգարել թէ՛ իբրեւ բերդ եւ թէ՛ իբրեւ հայրապետանոց, որտեղ եւ կաթողիկէ էլ հիմնեցին հրաշապարդ դմբէթով եւ ուրիշ ամէն յարակից շինութիւններով: Չնայած Հռոմկլայում կաթողիկոսական աթոռը Գրիգոր Գ. Պաշլաւունին փոխադրեց, սակայն նրա հաստատուն բնակութիւնն աւելի Ներսէս Շնորհալոյն է պարտական, քան Գրիգորին:

Այս շրջանում աչքառու են Վարդապետարանի այն տարիները, որոնք անցել են Սեւ Լեռան, Հռոմկլայի եւ մօտամբ էլ Սիս մայրաքաղաքում: Հռոմկլայի քաղաքական անկայուն դրութեան, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան կից Վարդապետարանը, շնորհիւ Պաշլաւունի կաթողիկոսների հիւք ու ջանքին եւ Հայ իշխանների պաշտպանութեան ու գործակցութեան, գիտաւորների ապաստարանութիւն թողնող կարճակեաց բայց փայլուն արդիւնքով զպրոցները մատուցում են զգալի ծառայութիւն, այն աստիճան՝ որ ստեղծուած է շատերի կողմից մեր գրականութեան եւ արուեստի «Արմաթէ Գրա» որակուածը: Վարդապետարանի աւելի աչքառու կայաններն են Շուղը, Ընկուղուտ, Յիսուսեաց Անապատ, Արգենի եւ այլն:

(1) Գանձակեցի, «Պատմութիւն», Երեւան, 1961, էջ 1084

(2) Օրմանեան, նշելով, էջ 1337:

Այս շրջանում գործող աշխատւ մտաւորական է եղել Գրիգոր Վկա-
յասէր Կաթողիկոսը: Թափառական այս հայրապետը էր զայր քաջակիրթ եւ
ամենայն հմտութեանց հետեւեալ, եւ բովանդակ հասեալ ի վերայ Հին եւ
Նոր Կտակարանացն Աստուծոյ ... ընդ իմաստասէրս նստէր ի յամպից ի մէջ
սրբոյն Սոփիի» հայրապետական ճամբանին մէջ եւ «խօսէր ընդ վարդա-
պետացն Հոռոմոց եւ ի կարգին վարդապետացն էր յազազս Հայոց»(3):

Այնուհետեւ նա Սեւ Լերան վանքերում գմբաւ պարապեալ ընթերց-
ման սուրբ գրոց եւ աստուածախօս աղօթից»(4):

Շնորհալիւն աւելի մանրամասն է խօսում Վկայասէրի Սեւ Լերան
մէջ անցկացրած կրթական գործունէութեան մասին.

«Ի Սեւ մթին լեռն անուանեալ

Զրանի տիրողսն հաւաքեալ

Եւ առ ինքեան բնակեցուցեալ,

Զգիրս հոգւոյն միշտ ընթերցեալ

Եւ ընդ նոսին յար խօսակցեալ»(5):

Այսպէս, ղէպի արեւմուտք ապաստան փնտռող Հայ հոգեւորական-
ները, հակառակ չափազանց աննպաստ պայմանների եւ Հայ ժողովրդի յու-
սահատական կացութեան, անվատ շարունակում են իրենց ժողովրդի կր-
թութեան գործը եւ փորձում են ծառայել Հայ զբաղանդութեան ու արուես-
տին (մանրակարչութիւն), եւ փրկել այն՝ ինչ հնարաւոր էր:

Սեւ Լերան վրայ հաստատուած վանքերը երկար ժամանակ անմթաւ
պահեցին ուսումնական եւ կրթական կեանքը այնտեղ եւ մեղուի փեթակնե-
րի աշխոյժ գործունէութիւն են հանդէս բերում:

Կարմիր վանքը՝ Քեսունի մօտ Շուղը անուանուած լերան վրայ, եր-
բմեմ ունեցել է շատ փայլուն դիճակ: Այդ վանքում է փայլել Ստեփաննոս
Մանուկ վարդապետը, իր անունով հռչակ տալով նաեւ վանքին: Նրա մասին
յիշատակազիրը ասում է. «Մանուկ մի քահանայ գոյով եւ վարժեալ ի Հին եւ
Նոր Կտակարանն վարդապետական ուսմամբ՝ ի հօրեղբորէն իւրմէ, անուն
կոչեցեալ Ստեփաննոս, որպէս ութեւանամենից, սորա ընդ այլ փախըս-
տականսն հասեալ ի զաւառն Քեսնոյ, ի մէջ հռչակ սուրբ ուխտն, որ կարմիր
Վանքն կոչելիք ... ի նոյն տեղին բնակեցաւ, բայց ծածկեաց զանուն վարդա-
պետութեանն վասն մանկական հասակին»(6):

Ստեփաննոս Մանուկի անունը շուտով տարածուեւ է. «Եւ համբաւ
նորա ընդ բազում դաւառս»(7): Այս անուանի եւ պերճախօս վարդապետի
մօտ են հաւաքուած բազմաթիւ աշակերտներ, որոնցից նշանաւոր են հանդի-
սաւորն եւ իրենց ասացած ուսմամբ ու կրթութեամբ փայլում են Գրիգոր
փոքր Վկայասէր, Ներսէս Շնորհալի, Սարգէս, Իգնատիոս եւ Բարսեղ մեկ-
նիչները, որոնք բոլորն էլ «շնորհալի» տիտղոսոյն են պատուեալ: «Շնորհ
նալի մականունին կրկնումը նշանաւորապէս աշակերտներուն վրայ, մտածել
կու տայ, թէ այդ կոչումը որոշիչ պատուանուն մը եղած է Շուղրի կամ Քե-
սունի Կարմիր վանքի աշակերտութեան մէջ, ինչպէս Քերթազ պատուանունը

(3) Ալպոյանեան, նոյնը, էջ 193:

(4) Ալիշան, «Սիսուան», էջ 406:

(5) Ներսէս Շնորհալի, «Զարօ», էջ 250:

(6) Ալպոյանեան, նոյնը, էջ 194:

(7) Ալիշան, «Հայագատում», էջ 320-321:

Սխեմայից դպրոցին և Խոնաթառք պատուանդանը Արազածոտիի դպրոցին յատկացեալ մակդիր անունի պէս գործածուեցան»⁽⁸⁾ :

Բանասէրները միաբերան վկայում են, որ Ստեփաննոս Մանուկի աշակերտներից Ներսէս՝ Մատթէոսի, Բարսեղ՝ Մարկոսի և Իգնատիոս՝ Ղուկասի աւետարանների մեկնութիւնները գրել են, իսկ Սարգիս՝ Կաթողիկոսայ Թուղթիին :

Ստեփաննոս Մանուկը մինչև իր մահը մանկավարժական գործունէութիւն է ծաւալել : Հնայած իրենից ոչ մի գրաւոր աշխատութիւն չի հասել մեզ, ևսկայն իր ձեռքին տակ մարդուած աշակերտների գրաւոր աշխատութիւնները ցոյց են տալիս թէ ճանիկա մեթոդ ունեցող ուսուցիչ մը և աւելի գործնական ու հմուտ անձ մը եղած էր⁽⁹⁾ :

Ստեփաննոս Մանուկի աշակերտներից է հանդիսացել նաեւ Կարմիր Վանքում Ներսէս Լամբրոնացին, որ «տեսլականին կրթութեամբ յառաջ էր»⁽¹⁰⁾ :

Կարմիր Վանքի աշակերտների և Մանուկի գործունէութեան մասին աւելի մանրամասն է խօսում Օրմանեան Պատրիարք իր «Ազգապատմութեան հատոր Ա» էջ 1336, «Ստեփաննոս Մանուկ» և էջ 1391, «Սեւ Լեռնոյի Վարդապետներ» ենթավերնագրերում ք :

Վկայութիւններ կան, որ Արեւելեան Հայաստանի վարդապետներից էլ են գնացել Կիլիկիա՝ Կարմիր Վանք : Դրանցից Նշանաւոր է հանդիսացել Մխիթար Գոշ⁽¹¹⁾, որ ըստ աւանդութեան, ծածկել է ինքնութիւնն ու ատուձանը, որպէսզի հնարաւորութիւն ունենայ սովորելու Ստեփաննոս Մանուկի դպրոցում : Մենք մանրամասնօրէն կանգ առանք Սեւ Լեռան Կարմիր Վանքի վրայ այն պատճառով, որ «Ժմ Դարու առաջին կէսին, ըստ Վարդանի (էջ 128) հայրապետական աթոռ ալ եղած է ան պահ մը»⁽¹²⁾ :

Շուրթի Կարմիր Վանքից բացի, Սեւ Լեռներում եղել են շատ ուրիշ հայրական վանքեր էլ և նրանց կից դպրոցներ անշուշտ, որոնցից յայտնի են եղել ուսումնական կեդրոններ՝ Ընկուղուտի Վանքը, Արգենի Վանքը և այլք :

Վերելում տեսանք, որ կաթողիկոսական աթոռ հաստատուն նստոցից զրկուած աւետանդական կեանք էր վարում : Բնականաբար այս թափառումները վատ էին անդրադառնում ինչպէս կաթողիկոսական հեղինակութեան, այնպէս էլ նրա Վարդապետարանի գործունէութեան վրայ : Սկզբնական շրջանում Կարմիր Վանքը իբրեւ աթոռանիստ և հռչակաւոր դպրոց պաշտօնապէս ճանաչուած էր որպէս Կաթողիկոսարանի Վարդապետարան, թէև կաթողիկոսը միշտ չէ, որ այնտեղ էր նստում : Հետագայում, երբ Հոռովկայում ասեղծւում է քիչ թէ շատ կայուն դրութիւն, Վարդապետարանը փոխադրւում է այնտեղ :

Կիլիկիոյ Հայկական վանքերի կրթութեան, դիտութեան և արուեստի կեդրոնները ուսումնասիրելիս և քննարկելիս, համոզուած ենք որ ինչպէս Դարպարկը և Սիւհաճի հանդիսացել են քաղաքական-վարչական կեդրոններ, այնպէս էլ Հոռովկան եղել է հոգեւոր կեդրոն իր Վարդապետարանով :

(8) Օրմանեան, էջ 1336 :

(9) Ալլոյանեան, հոյք, էջ 196 :

(10) Ալիշան, «Հայապատմութեան», էջ 406 :

(11) Զարբանալեան, «Հայրական հին դպրոցի պատմութիւն», էջ 668 :

(12) Ալլոյանեան, հոյք, էջ 196 :

Հռոմկլայի հայրապետանոցում Ներսէս Շնորհալին հիմնադրում է մի վարդապետարան, որտեղի ուսանողներից մէկն է Գրիգոր Պահլավունի Տղայ Կաթողիկոսը (1173-1193)։ Այս իրողութեան մասին գրում է Դուրեան Պատրիարք։ «Իր կրթութիւնը ստացած է Հռոմկլայի Կաթողիկոսարանին մէջ, բայց չի թուիր թէ որեւէ օտար լեզուի տեղեակ եղած ըլլար»(13)։

Վերոյիշեալը մեզ հիմք է տալիս ասելու, որ Հռոմկլայում գոյութիւն է ունեցել կաղմակերպուած դպրոց, այնտեղ հայրապետանոց կաղմակերպելու առաջին իսկ օրերից։ Հռոմկլայի դպրոցը շարունակում է իր գոյութիւնը մինչև երա կործանումը Եգիպտոսի Մամլուքների կողմից (1292), երբ կաթողիկոսարանը տեղափոխուեց Սիւս մայրաքաղաքը, հետը տանելով նաեւ Վարդապետարանը։ Առ այդ յիշատակում են պարագաներ, որոնք ցոյց են տալիս թէ այնտեղ գոյութիւն են ունեցել մուսուրական կեանք, ինչպէս նաեւ դպրոց։

Այսպէս Կոստանդին Բարձրբերդցի Կաթողիկոսը (1221-1267) գրել է առեւ թաղմաթիւ ձեռագրեր, նոյնիսկ իր եղբորորդին՝ Թորոս քահանան գրել է բաղմաթիւ ձեռագրեր, կաթողիկոսի հրամանով(14)։

Վերոյիշեալ աղբիւրները որոշակի ասում են, թէ Հռոմկլայում գոյութիւն է ունեցել կաղմակերպուած դպրոց, որովհետեւ Կոստանդին Կաթողիկոսի աշակերտ Վարդան Եպիսկոպոսի մասին ասւում է, թէ «Ս մանկական տիւրց ի վեր մաքրակրան վարիւք եւ խորաջան առաքինութեամբ կեցեալ էր հմուտ եւ վարժեալ Հին եւ Նոր Կտակարանաց, ուստի եւ արժանացեալ լինի վարդապետական հրամանի, եւ վասն առաւել զգաստութեան եւ քաջ արիւթեան իւրոյ մեծարեալ եւ սիրեցեալ լինի ի սրտոյ հայրապետին Տն. Կոստանդեայ կաթողիկոսի, որով եւ ի մեծապատիւ եպիսկոպոսութեան աստիճանի կոչեցեալ եղեւ ի նմանէ եւ զայսու ժամանակի (1287) սպասաւորէր հայրապետական աթոռոյն, որ յաստուածապահ զղեակն Հռոմկլայ»(15)։

Յիշատակում է նաեւ, որ 1282 թուին Կիլիկիոյ Մեծ Քար մենաստանի նախկին առաջնորդ Յակոբ Կաթողիկոսը (1267-1287), որ հՀանոյ Իմաստութեամբ վարժի աստուածաշունչ դրոց, հմուտ եւ զտող բանից իմաստնոց»(16), իր հայրապետական դպրոցի համար Յովհաննէս Երզնկացուն բերում է՝ «աստի զղաս եւ զգիրս աստուածաշունչ աշակերտելոցն եկեղեցւոյ մանկանց»(17)։

Յովհաննէս Երզնկացին այնտեղ, կաթողիկոսարանի վարդապետարանում, դասաւանդում է քերականութիւն։ «Երզնկացին երբ 1269-ին Երուսաղէմ կու գայ, կը հրաւիրուի Կիլիկիայէն եւ կաթողիկոսն կը խնդրէ իրմէն որ քերականութեան դասեր տայ կաթողիկոսարանի մէջ կրթուող աշակերտներուն, եւ յետոյ կ'առաջարկուի իրեն դասադիրք մը պատրաստել նոյն նիւթին համար»(18)։

Կան տուեալներ, որ Երզնկացի այնուհետեւ վարում է Վարդապետարանի վերատեսչութիւնը։

Դժբախտաբար Հռոմկլայի հայրապետանոցի կեանքը կարճատեւ է

(13) Դուրեան Ե., «Պատմութիւն Հայ Մատ.», էջ 203։

(14) «Յուդեակ Վենետիկի Զեռագրաց», Հատ. Ա, էջ 651-652։ Տես նաեւ Երուսաղէմի ձեռագրատեղի հմր. 2027 ձեռագրի յիշատակարանը։

(15) Երուսաղէմի հմր. 2027 ձեռագիրը։

(16) Ալլոյաւմեան, Նոյնը, էջ 199։

(17) Նոյնը։

(18) Դուրեան Ե., Նոյնը, էջ 239-240։

լինում, որովհետև Հռոմիլյան դրաւուելով Եփեսոսացիներին կողմից (1292 Յուլիան 28-ին), Հայոց հայրապետական աթոռն էլ փոխադրւում է Սիս՝ Ռուբինեանց Թաղաւորութեան մայրաքաղաքը, այդ ժամանակ երբ Կիլիկիայում առաւել ապահովութեամբ բացուեցին վարդապետարանները, որոնցից Դրազարկի վարդապետանոցը ծառայել է հայրապետանոցին որպէս նրա կըրթարան: Այստեղ Գէորգ Լոռեցին իրեն կաթողիկոս գործել է, օգուտ տալով Դրազարկի վանքին, որը նորոգել է 1105 թուին(19): 1112 թուին Կիրակոս վարդապետն իր յիշատակարանում ասում է. «Զերից աւուրքը խոհականութեամբ զեղբայրն մեր եւ զանդերանիկ մերոյն կրթավարժ եւ հրահանգայեղձը աշակերտութեան զբրիտոսակեացն Գէորգ մականունն Մեղր կոչեցեալ»(20):

Այս հռչակաւոր վանքը Ռուբինեանց Թաղաւորութեան մայրաքաղաքի՝ Սիսի արքեպիսկոպոսների աթոռն էր(21): Այստեղ են ուսումնի Յովհաննէս է. Կաթողիկոսը, Հեթում Հեղի՝ Լամբրոնացու եղբայրը, Բարսեղ Արքեպիսկոպոսը՝ Հեթում Ա.ի եղբայրը, Յովսէփ երաժիշտը եւ Սարգիս Պիճակը:

Դրազարկի միաբանութեան գործն է եղել արտադրել մատենաներ, ինչպէս նաեւ Ս. Գրքի եւ Ս. Հայրերի աշխատութիւնները, որոնց ծաղկեցման մեծապէս նպաստել են, հետագայ իրերայաջորդ ականաւոր վանահայրեր: Այս իսկ պատճառով այդ վանքը զովեւրդուել է ժամանակակիցներից եւ արժանացել «հռչակաւոր եւ ականաւոր վանք» կամ «մեծ ուխտ եւ հռչակաւոր անապատ» անուններին(22):

Դրազարկի մասին տուինք այս համառօտ տեղեկութիւնները, նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ նա պատրաստել է հայրապետական աթոռին բաղմամբիւ ականաւոր գործիչներ եւ նոյնիսկ կաթողիկոսներ:

Ամենայն Հայոց կաթողիկոսական Աթոռը Սիս փոխադրուելով 1292 թուականին, վերջ են գտնում նրա Թախտուածները, ժամանակաւոր կերպով անշուշտ: Աթոռը մնում է այնտեղ, իր Վարդապետարանի հետ, մինչեւ 1441 թուականը: Այդ մեծ ժամանակամիջոցում շէնք հանդիպում Վարդապետարանում կրթուած կամ այնտեղ գործող կարկառուն անուանների: Ընդհակառակը, այն օր աւուր յետադիմում է եւ մնում ստուերի մէջ՝ համեմատած տարբեր հայկական կեդրոններում ծաղկող անապատներին: Դրա պատճառ են նախ քաղաքական վերիվայրումները եւ յետոյ՝ կիլիկեան հայրապետանոցի միաբարբական ձգտումները լաթին եկեղեցու հետ, որոնք նրան այնքան օտարացրին արեւելեան հայրերից՝ որ այս վերջինները ստիպուեցին Աթոռը տեղափոխելու մասին մտածել մի այնպիսի ժամանակ, երբ մեր պատմական հայրենիքն էլ Կիլիկիայից աւելի բախտաւոր չէր կեանքի ապահովութեան եւ ուսմանց բարգաւաճման տեսակէտից:

Այս դպրոցի պատմութիւնը աւելի տերտ առնշուած է Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան պատմութեան հետ եւ նախընտրում ենք այն առանձին աշխատութեան նիւթ դարձնել:

ՎԱՀԱՆ ԵՊՍ. ՏԵՐԵԱՆ

(Շար. 3)

(19) Չամչեան, «Պատմութիւն», Հատ. Գ, էջ 28: Ալիշան, «Սիսուան», էջ 231 եւ 437:

(20) Ալիշան, «Հայրապետութիւն», Բ, էջ 258:

(21) «Տաթև», 1927, էջ 183:

(22) Ալիշան, «Սիսուան», էջ 238: